

บทคัดย่อ

โครงการ “รูปแบบการจัดการเศรษฐกิจของชุมชนดินภูเขาบนฐานทรัพยากรป่าและน้ำ บ้านด่านยาว ตำบลนาออก อำเภอนิคมน้ำจืด จังหวัดมุกดาหาร” ดำเนินงานในพื้นที่บ้านด่านยาว ตำบลนาออก อำเภอนิคมน้ำจืด จังหวัดมุกดาหาร โดยมีนายสมพร คำนนท์ เป็นหัวหน้าโครงการ มีวัตถุประสงค์ในการวิจัย คือ 1) เพื่อศึกษาวิถีชีวิตของชุมชนบ้านด่านยาวที่อยู่รอบป่าภูผาผึ้งและน้ำ 2) เพื่อศึกษามูลค่าและคุณค่าของทรัพยากรป่าและน้ำที่มีต่อชุมชนบ้านด่านยาว 3) เพื่อหารูปแบบการจัดการเศรษฐกิจของชุมชนบนฐานทรัพยากรป่าและน้ำ บ้านด่านยาว อำเภอนิคมน้ำจืด จังหวัดมุกดาหาร

โครงการวิจัยนี้ มีกระบวนการทำงานตามแผนที่วางไว้เริ่มตั้งแต่ การประชุมทีมวิจัยร่วมกับพี่เลี้ยง เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ต่อด้วยการชี้แจงโครงการต่อชุมชน มีการแลกเปลี่ยนและสร้างเครื่องมือเพื่อนำไปเก็บข้อมูล ทั้งนี้ในกระบวนการเก็บข้อมูล โครงการมีทีมเยาวชนในชุมชนและนักวิจัยเป็นหลักในการลงพื้นที่เก็บข้อมูล ซึ่งมีทั้งข้อมูลบริบทชุมชน และข้อมูลเกี่ยวกับทรัพยากรจากป่าและน้ำ การเก็บข้อมูลมีทั้งการใช้แบบฟอร์ม และการสัมภาษณ์ตามประเด็น รวมทั้งการสังเกตแล้วนำมาแลกเปลี่ยนกันสรุปเป็นข้อมูลของชุมชน นอกจากนี้ยังมีการประชุมเพื่อเติมเต็มข้อมูล ซึ่งมีทั้งกลุ่มเป้าหมายผู้เฒ่าผู้แก่ เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องและเยาวชน หลังจากเก็บข้อมูลแล้ว มีการจัดเวทีวิเคราะห์โดยมีพี่เลี้ยงมาร่วมเวทีให้ข้อเสนอแนะ จนเกิดเป็นรูปแบบเพื่อการทดลองเรียนรู้ และมีการปรับเปลี่ยนในบางกิจกรรม เนื่องจากบริบทและสถานการณ์ไม่เอื้ออำนวย

ผลจากการศึกษาตามวัตถุประสงค์พบว่า ชุมชนบ้านด่านยาวเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ต่อมาทางรัฐบาลจัดให้เป็นนิคมสร้างตนเองและเข้ามาจัดสรรพื้นที่ในปี พ.ศ. 2500 ให้เป็นป่าเสื่อมโทรมและออกเอกสารสิทธิ์ให้ จึงได้มีการแต่งตั้งการปกครอง ผู้ใหญ่บ้านเริ่มต้นมา และเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงคณะรัฐบาลแต่ละสมัย นโยบายที่มีต่อป่ารอบชุมชนก็เปลี่ยนแปลงตาม ทำให้ชาวบ้านไม่มีสิทธิ์ในการใช้พื้นที่แบบเด็ดขาดได้ บ้านด่านยาวจึงจัดเป็นเพียงหมู่บ้านดินภูเขาเพราะติดภูผาผึ้งในเขตป่าสงวนแห่งชาติเท่านั้น ต่อมาได้มีการสร้างอ่างเก็บน้ำห้วยขี้เหล็กจากโครงการของรัฐ ซึ่งเดิมเป็นพื้นที่นาของชาวบ้าน จึงทำให้ปัจจุบันชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่มีที่ทำกินทั้งที่ไร่และที่นา คำกล่าวที่ว่า “นาอยู่หน้า ข้าวอยู่หลังภู” เป็นคำกล่าวที่เปรียบเปรยว่าถ้าอยากมีข้าวกินต้องลงน้ำหาปลา ขึ้นภูเขาของป่าไปขาย เพื่อนำมาแลกหรือซื้อข้าวกิน หมู่บ้านด่านยาวเป็นหมู่บ้านที่มีความเปลี่ยนแปลง ส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับนโยบายรัฐ เพราะบริบทพื้นที่ตั้งอยู่ในเขตของรัฐ ชุมชนดินภูเขาบ้านด่านยาวจึงต้องพึ่งพาทรัพยากรป่าและน้ำในเชิงเศรษฐกิจ ซึ่งทราบดีว่าเป็นการใช้ประโยชน์แบบทางเดียว นับวันทุนทางธรรมชาติที่มีจะร่อยหรอลง และกระทบกับรายได้ความเป็นอยู่ของชุมชนในที่สุด ข้อมูลจากวัตถุประสงค์ได้นำมาวิเคราะห์ จนเกิดเป็นรูปแบบในการเรียนรู้ในช่วงปฏิบัติการ

รูปแบบการเรียนรู้มีเป้าหมายที่การสร้างรายได้ ภายใต้ทรัพยากรที่มี เช่น การใช้ประโยชน์จากป่าให้เกิดรายได้ โดยคนในชุมชนมีแนวทางในการอนุรักษ์ป่าที่เป็นทั้งแหล่งอาหาร แหล่งสมุนไพร ซึ่งที่ผ่านมาป่าแห่งนี้จะถูกไฟไหม้ทุกปี เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ทรัพยากรอาหารลดลง ส่งผลต่อปริมาณของทรัพยากรที่นำมาซึ่งรายได้ของคนในชุมชนลดลง ดังนั้นแนวทางจึงเริ่มที่การป้องกัน มีกิจกรรมการทำแนวกันไฟ และเผ่าระวังไฟจากเดิมที่มีการทำในพื้นที่ 300 ไร่ซึ่งยังไม่ครอบคลุมจึงได้ร่วมกับ ชาวบ้าน เจ้าหน้าที่ป่าไม้ วนอุทยานพระสงฆ์ จัดทำแนวกันไฟเพื่อให้ครอบคลุมพื้นที่ป่า ประมาณ 3,000ไร่ เป็นการทำในลักษณะแนวตั้งฉากกับภูเขา จากแนวกันไฟเดิมที่ทำแล้วบนภูเขา ลงมายังถนนด้านผางม้า ทำให้ได้พื้นที่มากขึ้น

ซึ่งในช่วงที่มีการทำวิจัยนี้ เป็นปีที่แห้งแล้งมากและอากาศร้อนกว่าทุกปีเกรงว่าแนวกันไฟเดิมที่ทำไปแล้วนั้น ไม่สามารถกักไฟอยู่จึงมีการทำแนวกันไฟขึ้นใหม่เพื่อป้องกันไฟไม่ให้เข้าไปในเขตที่ชาวบ้านอนุรักษ์ รวมถึงเขตวัด ถือเป็นเขตอภัยทานห้ามจับสัตว์และตัดไม้ แต่ในทางปฏิบัตินั้นหากพบเห็นไฟป่าที่เกิดบนเขาชาวบ้านจะแจ้งผู้ใหญ่บ้าน และจะมีการขอความช่วยเหลือจากคนในชุมชนเอง โดยการประกาศเสียงตามสาย และในแต่ละครั้งก็มีชาวบ้านจำนวนมากที่ขึ้นไปช่วยดับไฟป่า เช่นนี้เองทำให้คนในชุมชนไม่จำเป็นต้องตั้งชุดดับไฟป่า ทุกคนจะช่วยกันถ้าเกิดเหตุการณ์ไฟไหม้ป่า เพราะพื้นที่ป่าแห่งนี้คือ ปากท้องของคนในชุมชนทุกคนไม่ว่าอาหารรายได้ ไม้ใช้สอย ก็นำออกมาจากป่าแทบทั้งหมด ชาวบ้านจึงเกิดความตระหนัก รัก และรักษาป่าแห่งนี้ ซึ่งต่างจากอดีตที่ผ่านมามากมาย ชาวบ้านจะทำการจุดไฟ เพื่อไล่สัตว์ และเพื่อให้ได้หน่อไม้ที่เกิดใหม่จากไฟไหม้หรือที่เรียกว่าหน่อไม้ไฟไหม้ โดยปัจจุบันชาวบ้านบอกว่า หากทำเหมือนเดิมความสูญเสียจะมากกว่าเดิม เพราะป่าไม่สามารถฟื้นตัวในเวลารวดเร็วได้ กว่าจะได้ป่าที่สมบูรณ์ด้วยอาหาร พืชพันธุ์ต่างๆต้องใช้เวลาหลายปี การเผาป่าแต่ละครั้งเท่ากับตัดทางทำมาหากินของตนเอง ดังนั้นสิ่งที่ชุมชนช่วยกันทำถือเป็นการสร้างจิตสำนึก และนำไปสู่การมีเศรษฐกิจที่ยั่งยืนของชุมชน นอกจากการสร้างแนวกันไฟแล้ว อ่างห้วยขี้เหล็กซึ่งเป็นฐานอาหารสำคัญ คนในชุมชนพึ่งพาสัตว์น้ำเป็นรายได้สำคัญอีกทางหนึ่ง ซึ่งที่ผ่านมาเป็นแหล่งอาหารและแหล่งรายได้ที่มีได้ตลอดปี แต่ด้วยสถานการณ์ภัยธรรมชาติ ปลายในอ่างห้วยขี้เหล็กลดลง เพราะ ทุกปีมีการนำปลาออกเป็นจำนวนมาก และยังไม่เคยมีแนวทางในการจัดการ หลังเก็บข้อมูลจึงทำให้เกิดกิจกรรมการทำแหล่งอนุรักษ์ปลา เพื่อให้ปลาได้มีที่วางไข่ ซึ่งชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างที่อยู่อาศัย หรือที่เรียกกันว่า บ้านปลา มีความกว้าง ประมาณ 300 เมตร ความยาวประมาณ 800 เมตร มีชาวบ้านเป็นกำลังหลัก ทีมวิจัย เจ้าหน้าที่ชลประทานมุกดาหาร ประมงอำเภอโนนศิลาสร้อย เข้ามามีส่วนร่วม นอกจากการทำแนวกันไฟเพื่อรักษาทรัพยากรป่า การสร้างบ้านปลา เพื่อขยายพันธุ์ปลาแล้ว คนในชุมชนยังรวมกลุ่มกันสร้างรายได้ด้วยการนำไม้ยูคาลิปตัสจากป่าภูผาผึ้งมาเผาถ่าน ซึ่งเป็นช่องทางหนึ่งในการเพิ่มรายได้ในช่วงหน้าแล้งได้เป็นอย่างดี การเผาถ่านแม้จะมองเป็นเรื่องทำลายทรัพยากร แต่คนในชุมชนบอกว่า การเผาถ่านจะใช้เฉพาะไม้ที่ตายแล้ว และใช้เฉพาะไม้ยูคาลิปตัสเท่านั้น การนำมาไม้มาเผาถ่านขึ้นอยู่กับความขยัน เพราะไม่ใช่เรื่องง่ายที่จะนำไม้ลงมาจากเขามาเผาถ่าน เพราะรถยนต์ขึ้นไปลำบาก ชาวบ้านใช้เฉพาะรถจักรยานยนต์ขนไม้ลงมา และต้องผ่านป้อมยามมีเจ้าหน้าที่ป่าไม้ตรวจทุกวัน การเผาถ่านขายเป็นอาชีพจึงทำได้เฉพาะบางครอบครัวเท่านั้น

จากการสรุปบทเรียนร่วมกับชุมชนจึงเห็นว่า บริบทชุมชนของบ้านด่านยาวมีทั้งป่าและน้ำ รายได้หลักๆจึงมาจากทั้ง 2 แหล่งนี้ ดังนั้นการอนุรักษ์ฟื้นฟูให้มีความอุดมสมบูรณ์ จึงเป็นรูปแบบหนึ่งที่จะนำมาซึ่งรายได้ของคนในชุมชน เพราะคนในชุมชนเห็นว่า การสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจที่ยั่งยืนจะต้องทำควบคู่ไปกับการสมดุลทางธรรมชาติ แม้การตอบคำถามวิจัยในเชิงเศรษฐกิจจะยังไม่ชัดเจน แต่กระบวนการวิจัยก็ได้สร้างการเรียนรู้ให้กับคนในชุมชนไม่น้อย ถึงความตระหนักในการดูแลทรัพยากรทั้งป่าและน้ำที่มีอยู่ให้เป็นแหล่งอาหารและแหล่งรายได้ ซึ่งจะต้องใช้ระยะพอควร จากการสรุปบทเรียนร่วมกัน เห็นว่า การฟื้นป่า ฟื้นน้ำ เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์เหมือนในอดีตจะต้องค่อยเป็นค่อยไป และมีการทำอย่างต่อเนื่องควบคู่ไปกับการสร้างความตระหนัก และสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนไปพร้อมๆกัน

การสร้างกระบวนการเรียนรู้ ต่อการจัดการรูปแบบเศรษฐกิจของชุมชนบนฐานทรัพยากรป่าและน้ำ พร้อมกับการสร้างความตระหนักอย่างมีส่วนร่วมในการดูแล ถือเป็นทางเลือกหนึ่งที่จะส่งผลต่อการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าและน้ำอย่างรู้คุณค่า เพราะผลประโยชน์ที่ตามมาไม่ใช่เพียงแค่ชุมชนพออยู่ พอกิน แต่ยังหมายถึงการสร้างเศรษฐกิจที่ยั่งยืนของชุมชน รวมทั้งเป็นแหล่งอาหาร เป็นแหล่งต้นน้ำ เป็นแหล่งยาสมุนไพรพื้นบ้าน และเป็นห้องเรียนรู้สำหรับเด็กและเยาวชน เพราะการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน นับได้ว่าเป็นการลงทุนที่น้อยแต่ได้ผลกำไรสูงที่สุด